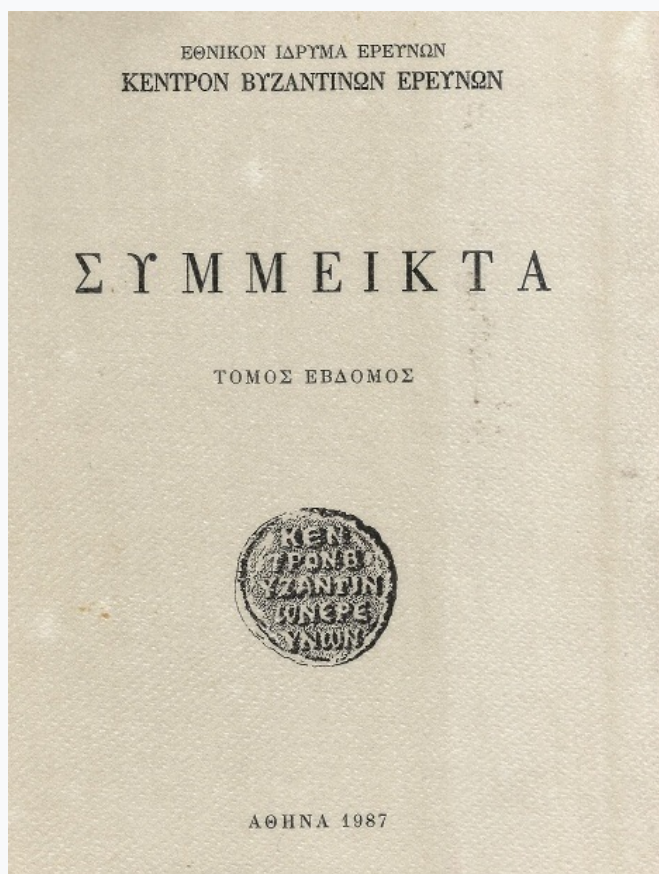

Byzantina Symmeikta

Vol 7 (1987)

SYMMEIKTA 7

Ρωμαϊκή ταυτότητα, ελληνική ταυτότητα (ΙΓ΄-ΙΕ΄ αϊ.)

Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.715](https://doi.org/10.12681/byzsym.715)

Copyright © 2014, Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ Λ. (1987). Ρωμαϊκή ταυτότητα, ελληνική ταυτότητα (ΙΓ΄-ΙΕ΄ αϊ.). *Byzantina Symmeikta*, 7, 183–191.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.715>

ΡΩΜΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ*

(ΙΓ' - ΙΕ' αἰ.)

Δέν εἶναι ἰδιαίτερα δυσχερές νά συλλάβουμε καί νά κατανοήσουμε τά ἐμπόδια, στά ὁποῖα προσέκρουαν οἱ ἱστορικοὶ καί εἰδικότερα οἱ ῥῆλληνες, τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες μετὰ τῇ σύστασῃ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅταν ἔπρεπε νά προσεγγίσουν καί νά ἐγκύψουν σέ θέματα ποὺ ἄπτονταν ἑνὸς παρελθόντος, λιγότερο ἢ περισσότερο μακρινοῦ, τὸ ὁποῖο ὅμως συχνὰ ἐπιστρατευόταν γιὰ νά στηρίξει τὸ παρόν¹. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὴν ταυτότητα, δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν στοιχείων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ὁδηγοῦν ἓνα ἄτομο ἢ μία κοινωνικὴ ὁμάδα νά ἀποκτήσουν μία συγκεκριμένη εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ τους, ἐνῶ ταυτόχρονα τοὺς διαφοροποιοῦν ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

Στὶς δυσκολίες αὐτές, ὑποκειμενικὲς ὡς ἓνα βαθμὸ, προστίθενται ἄλλες, ἀντικειμενικὲς, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν πληροφορία τὴν ὁποία διαθέτουμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο καί τὴν κοινωνία στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα· πιδὸ συγκεκριμένα γιὰ τὸ Βυζάντιο:

- Διατηροῦνται οἱ μαρτυρίες ποὺ προέρχονται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴν ἔρχουσα τάξη.
- Τὸ ὕλικὸ τὸ ὁποῖο προτίθεται ὁ ἱστορικὸς νά ἐπεξεργασθεῖ ἔχει ἤδη ὑποστεί τὴ φθορὰ τοῦ χρόνου, καθὼς καί τίς ἀλλεπάλληλες ἐπιλογές εἴτε ἀπὸ τοὺς συγχρόνους μὲ τὰ γεγονότα εἴτε ἀπὸ τοὺς λογίους τῶν μετέπειτα γενεῶν.

Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅλους αὐτοὺς τοὺς περιορισμοὺς θὰ ἐπιχειρήσουμε νά διακρίνουμε τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχαν γιὰ τοὺς ἴδιους οἱ πολῖτες-ὑπῆκοοι τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καί τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, εἰκόνα ποὺ βέβαια πρόβαλλαν καί πρὸς τὰ ἔξω.

* Ἡ ἐργασία αὐτὴ σὲ μία πρώτη μορφή ἀνακοινώθηκε στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο «Représentation du passé et transmission de l'identité dans les Balkans du XIVe au XIXe siècle», Παρίσι, Ὀκτώβριος 1986.

1. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ θέμα τῆς ταυτότητας καί τῆς συνέχειας τοῦ ῥῆλληνισμοῦ ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα ἀντικείμενο συζητήσεων, οἱ ὁποῖες λαμβάνουν συχνὰ χαρακτῆρα πολεμικῆς. Περιορίζομαι νά παραπέμψω στὴν ἐργασία τοῦ S. P. V r y o n i s, *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, Byzantina kai Metabyzantina 1 (1978), σελ. 237-256, ὅπου παρουσιάζεται σφαιρικὰ τὸ πρόβλημα καί παρατίθεται ἡ σημαντικότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

Για τις ανάγκες αὐτῆς τῆς ἐργασίας κρίνεται σκόπιμο νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ὅροι Βυζάντιο καὶ Βυζαντινός, μολονότι ἔχουν καθιερωθεῖ ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα καὶ μία χρῆση τεσσάρων αἰώνων δημιουργεῖ καθεστώς. Καὶ τοῦτο διότι, ἡ εἰσαγωγή ὅρου ποὺ ἐπινοήθηκε μεταγενέστερα ἀπὸ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο θὰ προκαλοῦσε σύγχυση, ἐφόσον ἀναφερόμαστε σὲ προβλήματα ταυτότητας. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Μεσαίωνα εἶχαν νὰ ἐπιλέξουν, ἀνάλογα βέβαια μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴ συγκυρία, μεταξὺ τριῶν ὀνομασιῶν: *Ῥωμαῖος*, *Γραικός*, *Ἕλλην*. Ἀς μὴ λησμονεῖται ὅτι γιὰ ἐκείνους *Βυζάντιον* καὶ *Βυζάντιοι* ἀντιπροσώπευαν αὐστηρά, καὶ μόνο σὲ λόγια γλώσσα, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοὺς κατοίκους τῆς.

Ἔτσι, τοῦλάχιστον μέχρι τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς, εἶναι τόσο σαφές, ὥστε νὰ μὴν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση ὅτι οἱ ἴδιοι χρησιμοποιοῦσαν κυρίως τὸν ὅρο *Ῥωμαῖοι* τὸ κράτος συνιστοῦσε τὴν *Ῥωμαίων ἀρχὴν* καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπικράτεια ἀναφέρονταν στὴν *Ῥωμανίαν*, στὴν *Ῥωμαῖδα*, στὴν *Ῥωμαίων ἐπικράτειαν* κλπ. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ νομικὴ ἀντίληψη καὶ ἔκφραση, ἀλλὰ γιὰ πλήρη συνείδηση ταυτότητας ὅταν ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας, ποὺ θὰ προβεῖ στὴν ἀκραία πολιτικὴ ἐπιλογὴ ταυτίζοντας τὴν προσωπικὴ του τύχη μὲ τὴν τύχη τοῦ κράτους, τοῦ ὁποῖου ἀποτελοῦσε τὴν ὕψιστη ἔκφραση, ὑποσημαίνεται πιστὸς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ *Ῥωμαίων*.

Εἶναι νόμιμο νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα σὲ ποῖο κόσμος ζοῦσαν οἱ Ῥωμαῖοι αὐτὴ τὴν περίοδο, ποῖο παρελθὸν διεκδικοῦσαν καὶ τέλος πῶς ἔφθασαν νὰ διατηροῦν μία ὀνομασία ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀναχρονιστικὴ. Ἀδρὰ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διατυπωθεῖ ἡ ἀπάντηση ὅτι τὸ ρωμαϊκὸ κράτος παγιωμένο σὲ σοβαρὰ ἐσωτερικὰ κοινωνικο-οικονομικὰ προβλήματα, ὀφειλόμενα κυρίως στὴν ἀπαρτίωση ἐνὸς ἰδιότυπου φεουδαρχικοῦ συστήματος, ἀποτελοῦσε πλέον μία πολιτικὴ μονάδα μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, ἡ ὁποία ὑφίστατο τὴ συνεχῆ πίεση ἐνὸς κατακτητικοῦ Ἰσλάμ, τὶς ἐπετακτικὲς τάσεις τῶν σλαβικῶν κρατῶν τῶν Βαλκανίων καὶ κυρίως τὴν ἐπιθετικότητά τῆς Δύσης, ἡ ὁποία ἤδη ἀπὸ τὸν ΙΒ' αἰῶνα εἶχε πάρει ἰδιαίτερα ἀπειλητικὲς ἐκφράσεις. Ὁ σκληρὸς αὐτὸς ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη τῆς Χριστιανοσύνης, τῆς ὁποίας τὸ ἰσχυρότερο ἐπεδίωκε τὴν ὑποταγὴ τοῦ ἀσθενέστερου καὶ ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ρωμαϊκῆς ταυτότητας ἀπὸ μία Δύση ἐφοδισμένη μὲ πολλὰ μέσα πίεσης, ὑποχρέωναν τοὺς Ῥωμαίους νὰ ὑπερασπίζον αὐτὴ τὴν ταυτότητα, τὴ συνυφασμένη μὲ τὴ μακρά ζωὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἀπότοκο τῆς βαθιᾶς πίστεως ὅτι ἀποτελοῦσαν τοὺς μοναδικούς συνεχιστὲς τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Οἱ Ῥωμαῖοι ὅμως δὲν ἦταν οἱ μόνοι μέσα στὶς δύο Χριστιανοσύνες ποὺ διεκδικοῦσαν αὐτὴ τὴ συνέχεια. Ἡ πολιτικὴ καὶ οἱ στόχοι τῆς Ἀγας Ἐδρας (*Ecclesia Romana*) καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ καὶ τὰ σχέδια, τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸν

I' αιώνα, τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς (Γερμανικῆς) Αὐτοκρατορίας εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ στήριξη ποὺ τοὺς ἀπέφερε ἡ σύνδεσή τους μὲ τὴν ἀρχαία ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ, οἱ Δυτικοὶ μποροῦν νὰ δεχθοῦν τὸν αὐτοκράτορα Ρωμαίων μόνον ὡς *Imperator Novae Romae* ἢ *Imperator Constantinopolitanus* ἢ τέλος *Imperator Graecorum*. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ πάπας Νικόλαος Ε' (1447-1455) στὴ διαθήκη του καὶ μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἀπώλεια τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους δὲν ὀνομάζει τὸν Κωνσταντῖνο IB' αὐτοκράτορα Ῥωμαίων ἀλλὰ αὐτοκράτορα Γραικῶν, στὸν ὁποῖο μάλιστα εἶχε ὑποσχεθεῖ κάθε δυνατὴ ἀρωγὴ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς Ὀθωμανοὺς¹.

Οἱ ρωμαῖοι συγγραφεῖς ὅταν ἀναφέρουν τὸν ὄρο Γραικοὶ στὴ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν περιπτώσεων εἶναι γιὰ νὰ ἀποδώσουν τὴ χρῆση τοῦ στοὺς Λατίνους². Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η' πρὸς τὸν πάπα, στὸν ὁποῖο ἐκθέτει τὰ προβλήματα στὶς σχέσεις του μὲ τὸν Κάρολο Ἀνδεγαυὸ καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζητεῖ βοήθεια, εἶναι ἰδιαίτερα σαφές καὶ διαφορετικόν: εἶναι γὰρ καὶ Ῥωμαῖους, οὗς αὐτοὶ Γραικοὺς ὀνομάζουσι, τοῦ αὐτοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας τοῖς Ἰταλοῖς...³. Ὁ Μιχαὴλ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἀντιδιαστείλει τὶς δύο ὀνομασίες καὶ νὰ ὑπογραμμίσαι, ἴσως, στὸν πάπα τὴν πραγματικὴ ταυτότητα τῶν Ρωμαίων.

Μετὰ μία τόσο μακρὰ πρακτικὴ Ρωμαίων καὶ Λατίνων, οἱ μὲν νὰ διεκδικοῦν τὴ ρωμαϊκὴ ταυτότητα, οἱ δὲ νὰ τὴν ἀρνοῦνται διαπιστώνουμε ὅτι ὁ κανόνας, ὅπως ὅλοι οἱ κανόνες ἐξᾴλλου, δὲν ἔχει καθολικὴ ἰσχὺ. Τὰ δύο παραδείγματα ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι ἐνδεικτικά. Ὁ Enea Silvio Piccolomini, ἐπίσκοπος τοῦ Graz καὶ σημαντικὸς λόγιος τοῦ IE' αἰώνα, στὴν ἀλληλογραφία του χρησιμοποιεῖ σχεδὸν ὅλους τοὺς τύπους ὀνομασιῶν: οἱ κάτοικοι τῆς κατακτημένης ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς αὐτοκρατορίας ἀναφέρονται ὡς *Graeci*, ἡ χώρα ὀνομάζεται *Graecia*, ὁ Κωνσταντῖνος IB' εἶναι *Imperator Novae Romae* καὶ τέλος ἡ κατεστραμμένη αὐτοκρατορία εἶναι τὸ *Imperium Romanum*⁴. Στὴν ἐπίσημη ἀλληλογραφία τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Κιέβου ἀπαντᾶται ἡ ἔκφραση... *ulti-*

1. A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, τόμ. Β', Βερόνα 1976, σελ. 144, ... *Constantini imperatoris Graecorum*...

2. Βλ. παραδείγματος χάριν Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονικὴ διήγησις (Niceta Choniatae Historia)*, ἐκδ. I.- A. Van Dieten, CFHB 11/1, Βερολίνο 1975), σελ. 411. Ὁ Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας ἀπευθυνόμενος στὸ γιό του καὶ στοὺς ἐπισκόπους τῆς συνοδείας του τοὺς προτρέπει: ἀναπαύσασθαι χρεῶν ὑμᾶς ἐνταυθοῖ... ἐκ τοῦ παρίστασθαι τῷ βασιλεῖ Γραικῶν ἀναρρωσθεῖητε. Ἐπίσης στὴ σελ. 477 ὁ Χωνιάτης γράφει: οἱ δ' Ἀλαμανοί... ηῤ-χοντο τάχιον κρατῆσαι Γραικῶν. Γεώργιος Παχυμέρης (Georgii Pachymeris, *De Michaele et Andronico Palaeologis*, ἐκδ. I m m. B e k k e r, CSHB, Βόνη 1935), τόμ. Α', σελ. 410. Πιεζόμενος ἀπὸ τὸν Κάρολο Ἀνδεγαυὸ νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐκστρατεία... ἀντεπῆγε γὰρ καὶ ὁ πάπας τὰ ὑπὲρ τῶν Γραικῶν δίκαια...

3. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α', σελ. 359.

4. Pertusi, ὁ.π., τόμ. Β', σελ. 48, 50, 52, 54.

*mi Constantini Romanorum imperatorum...*¹, ή όποία αναφέρεται στον Κωνσταντίνο ΙΒ΄ Παλαιολόγο. Αυτό όμως δεν έμποδίζει τον Ίσίδωρο νά αποδώσει και στον Φρειδερίκο Γ΄ των Αψβούργων (ό όποιος στέφθηκε στη Ρώμη τό 1452) τον τίτλο *Imperator... Romanorum*².

Έντούτοις, οί ενδιαφερόμενοι επέμεναν νά αναγνωρίζονται ως Ρωμαίοι, νά προβάλλουν δηλαδή τήν ταυτότητα πού ανέκαθεν είχαν³. αν υίοθετοῦσαν τήν όνομασία Γραικοί, οί συνέπειες θά ήταν σοβαρές. Θά σήμαινε άμεσα ή έμμεσα τήν παραδοχή τής ύποταγής τους στην παγκοσμιότητα τής Αγιίας Έδρας, ή όποία καταργούσε τήν οίκουμενικότητα τής αυτοκρατορίας τους και τής Έκκλησίας τους. Ακριβώς σέ μία περίοδο άδυναμίας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους —τής όποίας προφανώς και οί ίδιοι οί Ρωμαίοι είχαν σαφή συνείδηση⁴— ήταν εύλογη ή ανάγκη διατήρησης αὐτῆς τής οίκουμενικότητας ακόμη και μέσα από τή λειτουργία ιδεατῶν αντιρροπιστικῶν μηχανισμῶν. Αναμφίβολα, ή πραγματικότητα τῶν τελευταίων αιώνων έρχόταν σέ αντίθεση με τή ρωμαϊκή ιδεολογία, τής όποίας κυρίαρχα στοιχεῖα μεταξύ άλλων αποτελοῦσαν ή αρχή ότι ό αυτοκράτορας αντιπροσώπευε τήν ὕψιστη έξουσία ἐπὶ τῆς γῆς και ή πίστη ότι οί Ρωμαίοι ήταν ό περιούσιος λαός τοῦ Θεοῦ⁵, τής όποίας έσχατολογική προέκταση συνιστοῦσε ή αντίληψη ότι τό τέλος τής αυτοκρατορίας συνέπιπτε με τό τέλος τοῦ κόσμου⁶. Αλλά ή Ρωμανία δεν ήταν πιά ένας χῶρος χωρίς όρια, μία οίκουμενη τής όποίας ή άπεραντοσύνη μπορούσε νά δέχεται στους κόλπους της όλα τά άτομα ή όλες τίς έθνότητες πού αναγνώριζαν τήν άπόλυτη έξουσία ενός αυτοκράτορα, έκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ, ό όποιος μεριμνοῦσε για τό κοινό καλό.

Η συρρίκνωση τής επικράτειας και ταυτόχρονα ή όριστική άπώλεια τοῦ πολυ-εθνικοῦ χαρακτήρα παρέχουν βαθμιαία στους Ρωμαίους μιá όμοιογένεια,

1. Pertusi, ό.π., τόμ. Α΄, σελ. 60.

2. Pertusi, ό.π., τόμ. Α΄, σελ. 62, ...*christianissimo et [invictissimo] illustrissimo Romanorum invictissimo imperatori*. Βλ. και σελ. 377, ὕποσ. 8.

3. Πρβλ. P. Charanis, *How Greek was the Byzantine Empire?* Bucknell Review, 11, 3 (1963) [= *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, άρ. XXII, σελ. 101]. P. Gounaridis, "Grecs", «Hellènes» et "Romains" dans *l'État de Nicée*, Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο, τόμ. Α΄, Ρέθυμνο 1986, σελ. 248-257. Πρβλ. ακόμη Τ. Λουγγή, *Ο Έλληνισμός στο Βυζαντινό κράτος ανάμεσα στις δύο αλώσεις (1204-1453)*, Τομές 34-35 (1978), σελ. 5.

4. Πρβλ. I. Ševčenko, *The Decline of Byzantium Seen, through the Eyes of its Intellectuals*, DOP, 15 (1961) [= *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, άρ. II, σελ. 186].

5. Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 117, ...*τό σόν ἅγιον έθνος, ό τó ἐπὲρ πᾶν ὄνομα τó σόν ἅγιον ἐπικέκληται ὄνομα και ακόμη...* ἀπόδος τοῖς πονηροῖς γείτοσιν ἡμῶν εἰς τó ἐπταπλάσιον ὅσα ἐπανηρέυσαντο κατὰ τῆς κληρονομίας σου.

6. Βλ. G. Podskalsky, *Représentation du Temps dans l'eschatologie impériale byzantine*, Le temps chrétien de la fin de l'antiquité au Moyen-Age, IIIe-XIIIe siècles, Παρίσι 1984, σελ. 439-468.

ιδιαίτερα στην ἄρχουσα τάξη καὶ ὡς ἓνα μεγάλο βαθμό, στὰ ἀρχόμενα κοινωνικά στρώματα. Ἡ ὁμοιογένεια αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τρία στοιχεῖα:

- Τοὺς δεσμοὺς μὲ ἓνα κοινὸ παρελθόν.
- Τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα.
- Τὴν Ὁρθοδοξία.

Οἱ διαψεύσεις τοῦ παρόντος τοὺς ὑποχρεώνουν νὰ καταφεύγουν σὲ ἓνα ἀπώτερο παρελθὸν ρωμαϊκὸ καὶ κυρίως ἐλληνικόν, πλούσιο σὲ ἐπιτυχίες καὶ δόξα, τὸ ὁποῖο ἔλκουν πρὸς αὐτούς, δίνοντας ἔτσι τὴν ἐντύπωση στὸ σημερινὸ ἀναγνώστη τῶν πηγῶν ὅτι ἐλαχιστοποιοῦν τὸ χρόνο ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ αὐτό. Τὸ παρελθὸν ἀποτελεῖ, ἀκόμη περισσότερο σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο, σύντροφο τοῦ παρόντος καὶ τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ μελέτη, ἀνάλυση καὶ ἐκτίμηση μιᾶς ἀνησυχητικῆς ἐπικαιρότητας. Μὲ ἀφετηρία τὴ δική τους καθημερινότητα κáνουν μέσα στὰ κείμενά τους τόσο συχνὴ μνεῖα προσώπων καὶ γεγονότων ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἢ ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ρώμη ἢ ἀπὸ ἄλλους προηγούμενους πολιτισμοὺς, ὥστε ἡ παράθεση κάποιων παραδειγμάτων θὰ μείωνε ἢ καὶ θὰ ἀλλοίωνε τὴ σημασία τοῦ πράγματος. Ἡ προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος ἦταν δυνατὴ μόνο μέσω τῆς ἐλληνικῆς παιδείας (θύραθεν παιδεία), προνόμιο βέβαια τῆς ἄρχουσας τάξης καὶ αὐτῶν ποὺ εἶχαν τὴν τύχη νὰ ἐπιλεγοῦν γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὸ κράτος καὶ τοὺς μηχανισμοὺς του¹. Ἡ κατάκτηση αὐτῆς τῆς γνώσης σήμαινε ἐπίσης τὴ δυνατότητα διείσδυσης τόσο στὸ γράμμα, ὅσο καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος, ὥστε ἐκτὸς τῶν ἄλλων νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ στήριξη καὶ ἡ υπεράσπισή του. Αὐτὴ ἡ πεπαιδευμένη ἀριστοκρατία θεωροῦσε ἤδη ἀπὸ παλιὰ «βαρβάρους» ὅλους ἐκείνους ποὺ δὲν εἶχαν ἀνατραφεῖ μὲ τὴν ἀρχαία παιδεία, ποὺ δὲν κατεῖχαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ποὺ τέλος δὲν ἀποτελοῦσαν μέλη τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ τρεῖς παράμετροι ποὺ διαφοροποιοῦσαν τοὺς Ρωμαίους ἀπὸ τὸν κόσμον ποὺ τοὺς περιέβαλλε.

Ἡ δυτικὴ Χριστιανοσύνη ὅμως δὲν περιοριζόταν μόνο στὴν ἀμφισβήτηση τῆς ρωμαϊκῆς τους ταυτότητας. Ἀμφισβητοῦσε ἐπὶ πλέον ὅτι ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἀποκαλώντας τοὺς Ρωμαίους (Γραικοὺς) λευκοὺς Ἀγαρηνοὺς, οἱ Δυτικοὶ τοὺς κατέτασσαν στὴν ἴδια μοίρα μὲ τὸ Ἰσλάμ, δηλαδὴ τοὺς «ἄπιστους», κατ' ἐξοχὴν ἐχθροὺς τῆς Χριστιανοσύνης². Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ ὁ Κάρολος Ἀνδεγαυός, ἀδελφὸς τοῦ Λουδοβίκου Θ', ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο ἦταν σὲ θέση νὰ πείσει ἄλλους χριστιανοὺς ἡγεμόνες, μπο-

1. Πρβλ. I. Ševčenko, ὁ.π., σελ. 169-196. Τοῦ ἴδιου, *Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century*. Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines τόμ. Α', Βουκουρέστι 1974 [= Society, ὁ.π., ἀρ. 1, σελ. 69-91]. L. Mavromatis, *Héritage antique et réalités à Byzance à la fin du Moyen-Age*, Héritages et emprunts culturels dans le monde médiéval, Παρίσι (ὑπὸ ἐκτύπωση).

2. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α', σελ. 367.

ροῦσε νὰ νομιμοποιεῖ τὴν ἐπιθετικὴ του δράση ἐναντίον τῶν Ρωμαίων ὡς προάσπιση ὅχι μόνο τῶν προσωπικῶν του συμφερόντων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Χριστιανοσύνης. Ἡ ἐξομοίωση τῶν Ρωμαίων μὲ τοὺς ἀπογόνους τῆς "Αἰγυπτίου ὑποχρέωνε τὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο νὰ τονίζει μὲ κάθε εὐκαιρία στοὺς πάπες ἢ στὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας τὴ χριστιανικὴ πίστι τῶν Ρωμαίων σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων ποὺ προηγήθηκαν τῆς "Ενωσης τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Λυῶν (1274). Γιὰ τὴν ἄρση αὐτοῦ τοῦ μεγάλου σκανδάλου¹ ἀπὸ μηχανῆς θεὸς ὑπῆρξε γιὰ τὸν Μιχαὴλ Η΄ ἡ ἐκλογὴ ὡς πάπα τοῦ Γρηγορίου Ι΄ (1271/2-1276), ὁ ὁποῖος προερχόμενος ἀπὸ τὴ Συρία, ἦταν ἀναμφισβήτητα σὲ θέση νὰ ἐκτιμῇ τὰ πλεονεκτήματα τῆς διατήρησης τοῦ *status quo* στὴν Ἀνατολή. Ἀποδίδοντας στοὺς Ρωμαίους τὴ χριστιανικὴ τους ταυτότητα, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση βέβαια τῆς ἐνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐνίσχυε καὶ ἐπεξέτεινε τὸν ἡγεμονικὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ἐνῶ ταυτόχρονα προωθοῦσε τὰ εὐρύτερα συμφέροντα καὶ τὰ ὅρια τῆς Χριστιανοσύνης ἀπέναντι στὸ Ἰσλάμ.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιοῖ σὲ ὅλο του τὸ ἔργο τὸν ὄρο Ρωμαῖοι, καταφεύγει στὴν ὀνομασία Γραικοὶ ὅταν ἀναφέρεται καὶ καταγράφει τὶς σχέσεις καὶ τὶς συναλλαγές τῆς Ρωμανίας μὲ τὴ Δύση ὅσον ἀφορᾷ στὸ ζήτημα τῆς "Ενωσης τῆς Λυῶν. Εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὰ δύο χωρία του, στὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ὑπάρχουν δύο ἐπίπεδα γραφῆς: στὸ πρῶτο, ὅπου ἡ ἀκριβὴς ἀποτύπωση καὶ μεταφορὰ —σὲ πλάγιο πάντα λόγο— τοῦ προφορικοῦ ἢ γραπτοῦ διαλόγου μὲ τοὺς Λατίνους, χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο Γραικοὶ ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀποτελεῖ τὸν προσωπικὸ λόγο τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπανερχεται στὴν ὀνομασία Ῥωμαῖοι. Τὰ χωρία αὐτὰ ὅπου περιγράφεται ἡ ἀποστολὴ πρέσβων στὸν πάπα εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) . . . ὑπὲρ Γραικῶν ἀδελφῶν καὶ αὐτῶν ὄντων καὶ τοῦ αὐτοῦ ἡξιωμένων ὀνόματος, καὶ οὕτως ἐκκόπτειν πειρᾶσθαι τὰ κατὰ τῶν Ῥωμαίων . . . μηχανήματα².

β) . . . ὑπερμαχεῖν τῶν Γραικῶν . . . διὰ δὲ τοῦ πάλιν ἀσφαλῶς τοὺς Ῥωμαίους ἔχειν . . .³.

Ὁ ἴδιος συγγραφέας καταγράφοντας τὴν ἰδιότυπη διγλωσση ἱερουργία ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῶν πρέσβων τοῦ πάπα στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ὁποία συνιστοῦσε τὴν ἐπίσημη ὑλοποίηση τῆς "Ενωσης τῶν Ἐκκλησιῶν μὲ ἀποκορύφωμα τὴ μνεῖα τοῦ πάπα Γρηγορίου Ι΄ ὡς ἄκρον ἀρχιερέως τῆς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας καὶ οἰκουμενικοῦ πάπα⁴, φθάνει νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ ἐπίρ-

1. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α΄, σελ. 368.

2. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α΄, σελ. 362.

3. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α΄, σελ. 367.

4. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α΄, σελ. 399. Βλ. καὶ V. Laurent et J. Darrouzès, *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976, σελ. 317: χρυ-

ρημα *Γραικικῶς* (δηλαδή σὲ ἑλληνική γλῶσσα) σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ *Ῥωμαϊκῶς* (δηλαδή στὴ γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, λατινικά)¹. Ἐνδεχομένως, γιὰ νὰ διατυπώσουμε μία ὑπόθεση, ὁ Παχυμέρης σκόπιμα ἐπιλέγει μία ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξη διατύπωση προκειμένου νὰ ὑπογραμμίσει πὼς τὸ γεγονός βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο, τὴ συνέχεια καὶ τὴν ἀντίληψη τῆς ρωμαϊκῆς ὀρθοδοξίας ἐπισημαίνοντας ἴσως ἔτσι τὸ συγκυριακὸ πολιτικὸ του χαρακτήρα, δεδομένου ὅτι Ὁρθοδοξία καὶ ρωμαϊκὴ ταυτότητα ἦταν ἔννοιες ἀδιαχώριστες.

Ἡ Ὁρθοδοξία βαθιὰ ριζωμένη στὴ συνείδηση ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, συστατικὸ θεμελιακὸ καὶ ἀναπόσπαστο τῆς ταυτότητάς τους, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀπεμποληθεῖ ἀκόμη καὶ ἂν τὸ καλοῦσαν ἐπιταγὲς ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πράξη, ὅπως οἱ Ἑνώσεις τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Μιχαὴλ Η' νὰ ὑπαγάγει τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία στὴν Ἀγία Ἐδρα, προκειμένου νὰ πλήξει τὸν ἐχθρὸ τῆς Ρωμανίας Κάρολο Ἀνδεγαυό, προκάλεσε στὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία σημαντικὴ ἔνταση, ἥ ὁποία κατέληξε σὲ κλιμάκωση βιαίων ἀντιδράσεων καὶ καταστολῆς ἀντίστοιχα. Δύο παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ νὰ καταδείξουν πόσο αὐτὴ ἡ πρωτοβουλία καταδικάστηκε ὅχι μόνο ὡς ὑποθήκη γιὰ τὸ μέλλον ἀλλὰ καὶ ὡς προδοσία αὐτῆς τῆς ἰδίας τῆς Ὁρθοδοξίας, πεμπτουσίας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Μία προσωπικότητα τῆς Κωνσταντινούπολης ὁ Μελέτιος, γνωστὸς ὡς «ἄγιος», τιμωρήθηκε μὲ ἐκτομὴ τῆς γλώσσας ἐπειδὴ δὲν δίστασε ἀποτεινόμενος στὸν αὐτοκράτορα νὰ τὸν ἀποκαλέσει δημόσια δεύτερο Ἰουλιανό². Ἡ σορὸς τοῦ Μιχαὴλ Η' δέκα χρόνια σχεδὸν ἀργότερα ἔτυχε εὐτελέστατης ταφῆς ἀπὸ τὸ γιὸ καὶ διάδοχό του Ἀνδρόνικο Β', ὁ ὁποῖος μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὑπογράμμισε τὴν πίστη του στὴν Ὁρθοδοξία καὶ τὴν ἀποδοκιμασία του γιὰ τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τοῦ πατέρα του στὰ θέματα τῆς Ἐκκλησίας³.

Τὰ προβλήματα ποὺ ἀνεφύησαν ἀπὸ τὴν *in extremis* Ἑνωσι τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438/9) δὲν ἦταν λιγότερο σοβαρὰ γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ παρατεταμένες διαπραγματεύσεις ποὺ κατέληξαν στὴν Ἑνωσι καθὼς καὶ ἡ μακρὰ παραμονὴ ἐκτὸς αὐτοκρατορίας τῆς ρωμαϊκῆς πρεσβείας, τῆς ὁποίας ἡγεῖτο ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, ἔφεραν πλησιέστερα τοὺς Ρωμαίους στὴν ἀποδοχὴ τῆς ταυτότητας *Γραικοί*, τὴν ὁποία οἱ Δυτικοὶ τοὺς ἀπέδιδαν. Αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ἑνώσεως Συρόπουλου, ὁ ὁποῖος

σόβουλλος λόγος τοῦ Μιχαὴλ Η' (τῷ τε τὸν ἀγιώτατον πρόεδρον Ῥώμης, ὡς οἰκοιμενικὸν πάπαν καὶ τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνον διὰδοχον, ἅκρον ἔχειν καὶ πρῶτον ἀρχιερέα).

1. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α', σελ. 399.

2. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Β', σελ. 17.

3. Νικηφόρος Γρηγορῆς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* (Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia*, ἔκδ. L. Schopen, CSHB, Βόνη 1829), τόμ. Α', σελ. 153, 159.

χρησιμοποιεῖ τὴν ὀνομασία χωρὶς δυσκολία ἢ ἐπιφύλαξη σὲ ὅλο του τὸ ἔργο¹. Πρόκειται πιά γιὰ τετελεσμένο γεγονός καὶ ὁ ὅρος εἶχε ἤδη γλιστρήσει στὸ λεξιλόγιο τῶν Ρωμαίων; Ἴσως. Πάντως θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ βίαση ἀντίδραση, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Συρόπουλο, τοῦ μητροπολίτη Μηδείας Στεφάνου, ὁ ὁποῖος πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τῆς ρωμαϊκῆς πρεσβείας γιὰ τὴν Ἰταλία δῆλωσε δημόσια στὴν Κωνσταντινούπολη ὅτι θεωροῦσε ὕβριστικὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Εὐγενίου: Ὑβρίζει ἡμᾶς· καλεῖ γὰρ ἡμᾶς Γραικοὺς καὶ τοῦτό ἐστιν ὕβρις. Πῶς οὖν ἀπελευσόμεθα ἐκεῖ, ἐπεὶ ὕβριζει μας;². Ὁ πάπας ποιούς ἄλλους, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, ἐξύβριζε ἀποκαλώντας τοὺς Γραικοὺς; Ἀναμφίβολα ἡ περίπτωση τοῦ Στεφάνου δὲν ἦταν μεμονωμένη. Ἡ ὀνομασία Γραικὸς γιὰ πολλοὺς Ρωμαίους προφανῶς ἐξοκολουθοῦσε νὰ διατηρεῖ μία ἔννοια ταπεινωτικὴ καὶ μειωτικὴ, συνδεδεμένη μὲ τὴν ὑποταγὴ στὸν ἡγεμονισμό τοῦ Πάπα καὶ τῆς Δύσης.

Ἀντίθετα μὲ τὴν εἰδικὴ χρῆση τῆς ὀνομασίας Γραικοί, ἡ ὁποία εἶναι ἀναμφίβολα ἀρνητικὰ φορτισμένη, στὰ τέλη τοῦ ΙΔ' καὶ στὸν ΙΕ' αἰώνα, οἱ Ρωμαῖοι δὲν διστάζουν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρο Ἑλλήνες³. Θὰ ἦταν ὅμως λάθος νὰ πιστέψουμε ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ ταυτότητα ἔχει χάσει τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ βάρος της⁴. Ἄν καὶ ἡ χρῆση τοῦ Ἑλλήνες δὲν εἶναι ἀκόμη εὐρεία, εἶναι προφανές ὅτι δὲν ὑπάρχει πιά ἀσυμβατότητα ἢ καλύτερα ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς ὀνομασίες Ῥωμαῖος καὶ Ἑλλήν. Πρόκειται γιὰ ἓνα φαινόμενο ὁσμωσης μεταξὺ τῶν δύο ἐννοιῶν, τῆς ὁποίας ἡ πιὸ γνωστὴ καὶ διαυγὴς ἔκφραση βρίσκεται στὰ γραπτὰ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ. Οἱ ἀναφορὲς του χρησίμευσαν ἐδῶ καὶ καιρὸ γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ θέση ὅτι ὁ Γεμιστὸς ἦταν ὁ τελευταῖος Βυζαντινὸς καὶ ὁ

1. V. Laurent, *Les "mémoires" du grand ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Παρίσι 1971.

2. Laurent, ὁ.π., σελ. 124. Ὁ αὐτοκράτορας φαίνεται νὰ μὴ θεωρεῖ «ὕβριν» τὴν ὀνομασία Γραικοί. Εἶναι πιθανὸ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἀντίδραση στὰ λεγόμενα τοῦ Μηδείας Στεφάνου νὰ ὑπαγορεύεται ἀπὸ λόγους καθαρῆς πολιτικῆς σκοπιμότητας.

3. Γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ἐργασίας αὐτῆς δὲν κρίνεται σκόπιμη ἡ ἀναφορὰ στὴ γνωστὴ ἐξέλιξη τοῦ ὅρου Ἑλλήνες μέσα στὴ μακρὰ διάρκεια.

4. Πρβλ. D. A. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Ἀθήνα 1948 [= *Byzance: État-Société-Économie*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, ἀρ. XI, σελ. 129, ὑποσ. 1]. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἔμφαση μὲ τὴν ὁποία ὁ Μανουὴλ Β' τονίζει στοὺς Θεσσαλονικεῖς τὴ ρωμαϊκὴ τους ταυτότητα καὶ τὴν ἐλληνικὴ τους κατὰγωγὴ: *Μνημονεύτέον ὑμῖν ἐστὶν ὅτι Ῥωμαῖοι ἐσμέν, ὅτι ἡ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου ὑμῖν ὑπάρχει πατρίς καὶ ὡς τοῦτοι τοῖν γενοῖν τοῖς διαδόχοις ὥσπερ τις κληρὸς ἔλαχε κατιῶν ἐπὶ μακροῦ διαρκείας...* Β. Α. Οὐρδᾶ, Ὁ συμβολευντικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου, *Μακεδονικά* 3 (1953/55), σελ. 297. Μὲ τὴν ἴδια ἔμφαση προβάλλει τὴ ρωμαϊκὴ του ταυτότητα ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ἐξορίας του ὁ τέως πατριάρχης Ἰωάννης Βέκκος... ἐμὲ τὸν παρὰ Ῥωμαίοις καὶ ἐκ Ῥωμαίων γεννηθέντα τε καὶ τραφέντα... (Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Β', σελ. 89).

πρῶτος Νεοέλληνας¹. "Ομως μιὰ τέτοια ἄποψη μὲ βρίσκει διαμετρικὰ ἀντίθετο, διότι συνεπάγεται καὶ προϋποθέτει τὴν ἔννοια τῆς τομῆς, ἐνῶ πρόκειται γιὰ μιὰ συνεχὴ ζύμωση, προκαλούμενη ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα στὴν ὁποία ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἡ σύνδεση μὲ τὸ ἑλληνικὸ παρελθὸν ἀποτελοῦν στοιχεῖα σταθερὰ καὶ πανταχοῦ παρόντα. Ἡ σύζευξη αὐτῶν τῶν στοιχείων παρέχει στὸν Γεμιστὸ τὴν ἀδιάψευστη ἀπόδειξη τῆς ἑλληνικῆς ταυτότητας, ἐσμέν γὰρ οὖν . . . "Ελληνες τὸ γένος ὡς ἴ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ², ἐνῶ ταυτόχρονα ἔχει τὴν ἄνεση νὰ ἐπικαλεῖται ὅτι ἀνήκει στὴν "Ρωμαίων ἡγεμονίαν³. Ἡ εἰκόνα τοῦ παρελθόντος τὴν ὁποία ἔχει ὁ Γεμιστὸς καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ μεταδώσει στοὺς ἄλλους, καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση στὸ δεσπότη Θεόδωρο καὶ στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ, φθάνοντας μέχρι τοὺς Δωριεῖς καὶ τοὺς Πελοποννησίους, προγόνους κατ' αὐτὸν τῶν Σαβίνων καὶ ἐπομένως τῶν Ρωμαίων, δημιουργεῖ τὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ ὑποχρέωση νὰ δεσμευθοῦν γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ἐνσαρκώνει τὴν ἄμεση συνέχεια αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἐνῶ ἡ ὀνομασία Γραικὸς παρουσιάζεται νὰ ἔχει εἰσαχθεῖ, ἀκόμη κι ὅταν οἱ Ρωμαῖοι φθάνουν νὰ τὴν χρησιμοποιοῦν, ἡ ἑλληνικὴ ταυτότητα φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ἀπόληξη μιᾶς μακρᾶς ἐσωτερικῆς διαδικασίας καὶ ὅτι γεννήθηκε ἀπὸ αὐτοὺς, γιὰ αὐτοὺς. Τελειώνοντας πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ὀνομασίες "Ρωμαῖος, Γραικός, "Ελλην μετὰ μακρὰ διαδρομὴ, ἡ κάθε μιὰ μέσα ἀπὸ ἰδιαίτερους δρόμους, μὲ τὴ δική της δυναμικὴ καὶ τὸ δικό της φορτίο κατέληξαν στοὺς νεώτερους χρόνους νὰ ἐκφράζουν στὴν οὐσία μιὰ καὶ μόνη ταυτότητα⁴.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

1. Zakythinos, ὁ.π., σελ. 132-133.

2. Σ π. Λάμπρου, Γεωργίου Γεμιστοῦ εἰς Μανουήλ Παλαιολόγον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά 3 (1926), σελ. 247.

3. Σ π. Λάμπρου, Πλήθωνος συμβουλευτικὸς πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον περὶ τῆς Πελοποννήσου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά 4 (1930), σελ. 129. Ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Γεμιστοῦ δὲν προκύπτει ὅτι δὲν ἤθελε πιά νὰ εἶναι Ρωμαῖος, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ D. A. Zakythinos, ὁ.π., σελ. 133. Στὸ πρόσωπο τοῦ Γεμιστοῦ συμφιλιώνονται ἁρμονικὰ ἡ ρωμαϊκὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ ταυτότητα, βλ. L. Mavrommatis, *Storia del pensiero politico*, La civiltà bizantina dal XII al XV secolo, Ρώμη 1982, σελ. 104-108.

4. Πρβλ. I. Djurić, *Sumrak Vizantije*, Βελιγράδι 1984, σελ. 428-430. Κ Θ Δ η-μ α ρ ᾱ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1980², σελ. 82-86.

